M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 248

Title: Vrat Trayodashi

Pothi

248

वज्र त्रयोदशी.

Vajra Trayodashi	Title
	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
	Remarks
248	

घनश्यामस्य

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ रसानां कार्यकृद्दृष्टान्ताः प्रोच्यन्ते ॥ कफ ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ वृद्धिशमौ प्रकोपशमौ ॥ कर्मकृत् पापचौ वयातः गच्छतः ॥ कौ वातकफौ यथासंख्यं मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः ॥ त्रिराद्यैः आद्यैः आद्याः ॥
१ केचन मधुराम्ललवणाः ॥ ते त्रिभिः कफो वृद्धिं याति ॥ वातश्च शममृच्छति याति ॥ वातश्च कफश्च वातकफौ वृद्धिशमौ प्राप्त इति सर्वत्र संबध्यते ॥ के त्रिभिरन्त्यैः के च ते कटुतिक्तकषायैः ॥ तैर्वातो वृद्धिं याति कफश्च शमं याति ॥
पित्तं च वृद्धिशमौ याति इति ॥ अर्थविशात् विभक्तिपरिणामः ॥ कैः त्रिभिराद्यपरैः स्तस्त्यैश्च ॥ आद्यो मधुरस्तस्मादपरेऽम्ललवणकटुकास्तैस्त्रिभिः पित्तं वृद्धिं गच्छति तदन्यैश्च शमं ते स्मा आदिमोपेऽन्येतदन्ये तिक्ते तिक्तकषायमधुराः इत्यर्थः ॥ तैः शान्तिं गच्छति तत्त्वैश्च केचित् व्यङ्गति तदविरुद्धं मधुरस्यादित्वात् ॥ अथास्यैव पाठस्य व्याख्यानुकर्षाया ॥ तदेव वाक्यमुन्नयाते प्यं तशब्दो वर्त्तते ॥ यथोन्नयाति भिन्नवस्तुसता निगद्यते ः तेन संस्थितमेतत् ॥ अ
॥ कफवातौ वातकफौ यातः पित्तं च वृद्धिशमौ ॥ त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्तदन्यैश्च ॥ १

न्येष्वन्यथा योजयन्ति ॥ वाक्यं ॥ कफवातौ वृद्धिं यथा कफं वातस्त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरन्त्यैरिति एवं समं वातकफौ विति ॥ इत्यन्यमनिघतहत्यहोमः ॥ पिण्डार्थस्तु ॥ ॥ कफवातौ वातकफौ वृद्धिशमौ यथासंख्यं कफवातौ त्रिभि- राद्यैस्त्रिभिरन्त्यैश्च पित्तं वृद्धिसमौ याति त्रिभिराद्यैस्तदन्यैरिति ॥ मधुरो रसः प्रयुक्तो वातपित्तं शमं नयति
अन्तमिति श्लेष्माणं प्रकोपं नयति ॥ एवमम्लो रसो वातं शमयति कफं करोति ॥ अम्लो वातं शमयति पित्तश्ले- १
ष्माणौ प्रकोपयति एवं लवणेऽपि कटुकश्च कफं हन्ति ॥ तिक्तः पित्तकफौ शमयति वातं करोति एवं कषायोऽपीति एतेनायमपि व्याख्यानतो भवति ॥ श्लेष्माणं कपित्तं पित्तकफं पित्तवायुं कफमनिलं क्रमशो विदधति निहन्ति ॥ मधुराद्यास्त्विदि होषमिति ॥ करोति मधुरं कफं ॥ कफपित्ते रसोऽम्लस्तु पित्तं च लवणः कफं तिक्तो रसः कफयुक्तः
कषायो वातमासृच्च ॥ १ ॥

राज्यं क्रोरादौ पूर्वाह्णे वातनिमित्तं व्याधानं भवति ॥ तयोरेव राज्यन्क्रोर्मध्ये ॥ व्यामवति ॥ अन्ते पुनरुभयोः प्रत्यू- षस्यापराह्ने तिरस्य श्लेष्मैवं भवति राज्यं तूर्न्को रन्ता द्युमध्येषु पित्ते नापि न भवत्यल्पा भवति ॥ अति भवतीतिपो- र्ण्ये ॥ तयोरेव मध्येऽन्ते तथा पित्ते च श्लेष्मलक्षणे रुकन् भवत्यल्पा भवति अति न वलीति ॥ २ ॥ अस्यायमर्थः ॥ ॥ अ- ताद्याविस्तत्रिका विति संबध्यते ॥ कटुतिक्तकषायाः अन्त्यास्त्रिकः ॥ मधुराम्ललवणाः ॥ आद्यस्त्रिकः ॥ एतौ त्रिकौ द्वावाद्यमन्त्यं वातं किं कुरुतः ॥ प्रकोपशमौ यथासंख्यं नयतः ॥ प्रयोगादिति वाक्यार्थः ॥ एवमाद्यन्त्यौ त्रिकौ अन्तमन्त्यं श्लेष्माणं कोपशमौ नयतो यथाक्रमं ॥ मध्यमन्त्यं पित्तं कोपशमौ नयतस्त्रिकौ ॥ मध्यमध्येतरौ ॥ मध्यत्रिकः अम्ल- लवणकटुकाः ॥ तदितरश्च मधुरतिक्तकषायाः ॥ एतेनैतदुक्तं भवति ॥ मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति ॥ कटु- तिक्तकषायाः वातं कोपयन्ति ॥ मधुराम्ललवणाः कफं कोपयन्ति कटुतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ अम्ल
॥ राज्यक्रोरादिमध्यान्तेषु नश्यान्तादिमध्यतः ॥ मध्ये चान्ते तथाद्ये च दोषैर्नाव्याति रुग्भवेत् ॥ २ ॥
॥ अन्त्यावाद्यावाद्यमाद्यान्त्याद्वैत्यं कोपशमौ मरुत् ॥ मध्यमध्येतरौ मध्यं प्रयोगान्नयतस्त्रिकौ ॥ ३ ॥
॥ आद्यमध्यं नयन्त्यन्त्यं मधुराद्याः शमेतरौ ॥ आद्यमध्यान्त्यमाद्यं च मध्यमान्तिममन्तिमं ॥ ४ ॥ श्री

लवणकटुकाः पित्तं कोपयन्ति ॥ मधुरतिक्तकषायास्त्वेनं शमयन्ति ॥ ३ ॥ आद्यमध्यं मध्यमाद्यन्त्यं माद्यं मध्या- न्तिमं क्रमात् ॥ आद्यन्तोऽषं रसाः प्रायः प्रयोगपरिशीलिताः ॥ युग्मं ॥ अस्यायमर्थः ॥ प्रयोगेन परिशीलिताः अ- न्युपयुक्ताः किं कुर्वन्ति शमेतरौ प्रशमप्रकोपौ नयन्तीति संबन्धः ॥ आद्यमध्यमन्त्यमिति वातपित्तकफं मधुरो रसो न- वति ॥ अद्यमध्यान्त्यं वातं पित्तश्लेष्माणौ अम्लो रसः आद्यं मध्यमान्तिमं वातं पित्तश्लेष्माणौ लवणो रसः ॥ अ- न्त्यं ॥ आद्यमध्यं कफं वातपित्ते कटुरसः ॥ मध्यमान्त्यमाद्यं पित्तकफौ वातं तिक्तो रसः ॥ मध्यान्तिमं आ- द्यं पित्तश्लेष्माणौ वातं कषायो रसः ॥ ४ ॥

२ कफः॥ श्च पित्तं च आग्नि तस्मेति कफपित्तानिलाः॥ ते व्यवस्थिता स्थिताः॥ केषु पूर्वमध्यान्तेषु केषां देहाह्नो रात्रि
वयसां यथासंख्यं॥ एतेन किमुक्तं। भवति देहाहोरात्रीणां पूर्वं व्यवस्थितः। श्लेष्मा मध्ये पित्तं अन्ते वायुः॥ ननु यद्देहस्या
द्यन्तम् एव कथं प्रवर्तते निवर्तते॥ भवति न दोषः॥ शिरोमूलत्वाद्देहस्य कफानिलौ संधिः पृष्ठपीतिशेषः॥ कथं ना
थमुक्तमिति॥ ५॥ अस्यायमर्थः॥ विनिर्दिशेत्॥ श्रुत्वा तत्किं दोषे बल्यं दुर्बल्यं च केषां नृणां कस्मिन् काले आ
दावंते कयोर्विसर्गादानयोः। कोऽसौ विसर्गः॥ किं वा दानं॥ विसृजति बलं यदसौ मः सविसर्गः॥ आददाति।
॥कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यान्तेषु व्यवस्थिताः॥ देहाहोरात्रिवयसां संधिः कफपित्तानिलौ॥ ५॥
आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणां॥ मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे विनिर्दिशेत्॥ ६॥

स्नेहं यदा रविस्तदा रविस्तस्य दानमिति॥ विसर्गो वर्षाशरद्धेमन्ताः॥ आदानं शिशिरवसंतग्रीष्माः॥ एत
योस्तयोर्यथाक्रममादावन्ते दौर्बल्यं मध्ये पुनरुभयोर्मध्ये मध्यबलं निर्दिशेत्॥ श्रेष्ठमुत्कृष्टमेत
योः॥ अन्ते अग्रे चेति॥ एतेनैवैतदुक्तं भवति। विसर्गे यस्य यथोत्तरं बलं अभिवर्धते॥ आदाने च यथोत्त
रं बलं अपनिहीयते इति उक्तं वाग्भटेन॥ हेमन्ते शिशिरे चाग्र्यं विसर्गादानयोर्बलं॥ शरद्वसंतयो २
र्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः॥ ६॥ श्री॥ श्री॥ श्री

अस्यायमर्थः॥ ॥व्रणस्तस्ति यस्यासौ व्रणस्थलः॥ कानि च तानि व्रणस्थलानि॥ वातपित्तकफशोणितसंन्निपा
तागंतु निजव्रणस्थलानि मूलनेव तस्य उत्थानतापरितः सर्वतो गावेतास्ते अवगहलातीति समंतात्परिग्राही॥ का
नि च तानि आशोसं संख्यातानि॥ व्रणवस्तूनि यानि संग्रहीतानि भवंति॥ उक्तं च सूत्रस्थाने॥ त्वङ्मांसशिरास्ना
य्वस्थिसंधिकोष्ठमर्माण्यष्टौ व्रणवस्तूनि भवंति इति॥ संधिस्त्रिविधः॥ मांससंधिरस्थिसंधिशिरासंधिः॥ पुन
रपि किं विशिष्टोऽसौ व्रणः॥ पंचलक्षणलक्षितः॥ अथवा निच तानि पंचलक्षणानि॥ ये व्रणे लक्ष्यते॥ गंधवर्ण
वेदनास्रावाकृतयः॥ केनासौ व्रणः साध्यते॥ षष्ट्या विधानैः॥ तानि च गणयति॥ अपतर्पणमालेपः परिषेको।
अभ्यंगः स्वेदो विम्लापनमुपनाहः पाचनं विस्रावणं स्नेहो वमनं विरेचनं छेदनं भेदनं दारणं लेखनं एषणमाहरणं
॥व्रणस्तोस्य परिग्राही पंचलक्षणलक्षितः॥ षष्ट्या विधानैः प्रोक्तैस्तु चतुर्भिः साध्यते व्रणः॥ १
व्यधनं स्रावसेवनं संधानं पीडनं शोणितास्थापनं निर्वापनं निर्वापनं मुत्कारिकाकषायोवर्तिः कल्कः स
र्पिस्तैलं रसक्रियाव्चूर्णं व्रणधूपमुत्सादनमवसादनं मृदुकर्म दारुणकर्म क्षारकर्माग्निकर्म प्रतिसारणं लोमसंज
जननं लोमापहरणं वस्तिकर्मोत्तरवस्तिकर्म पत्रदानं कृमिघ्नं शिरोविरेचनं। नस्यकवलधारणं धूमो मधुस
र्पिः यत्रमाहारो रक्षाविधानमिति॥ तेषु केचित् शस्त्रकृत्याः॥ अपतर्पणादयो विरेचनांताः॥ अपतर्पणादीनि
रक्षाविधानांतानि॥ प्रोक्तैरुक्तैः चतुर्भिरिति॥ वैद्यातुरौषधपरिचारकैः॥ केचित्तु नरैते षष्ट्यादीनि
चतुर्भिः साध्यते व्रण इति वदंति॥ पूर्वोयः षष्ट्या विधानैस्तस्या विधानं नवत्यौषधमिति॥ दूषणमात्रेवयात्र
प्रवर्तते केच ननिपज॥ अन्ये पुनः व्रणस्थल शब्देन क्षित्रमित्रनिकृमित्याचक्षते॥ पंचलक्षणशब्देन ना
तिकंस पानात्रमिति॥ एवं च सूत्रं सर्वत्र संयतादिति॥ ७॥ श्री
त

अस्यायमर्थः ॥ पूर्वेपि द्रव्यग्रहणे नापरोत्पादनं संबंधो दृष्टः ॥ व्रणोऽश्वयथुरिति ॥ कस्मान्निमित्तात् आया
सात् ॥ क्लेशाद्भवति रात्रिजागरात् पुनः स च श्वयथुर्भवति ॥ रागश्च रागो रक्तता चापरा ॥ दिवास्वापात्सा भवति शो
शोफरागौ रुक् च व्यथा भवति अधिका मैथुनात् ॥ शोथ राग रुक् च भवत्यपरं मरणमिति ॥ आरूढार्थो पि वक्त
व्योतायात् ॥ ८ ॥ अस्यायमर्थः ॥ मर्मोपहितो मर्मव्यवस्थितः ॥ तत्रस्य पुनः ॥ स्वभावतएवैं साध्यः ॥ नम मो

॥ व्रणोऽश्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ॥ तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताभि मृत्युश्च मैथुनात् ॥ ८
अ मर्मोपहिते देशे शिरा स्नाय्वस्थिवर्जिते ॥ विकारो योनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणं ॥ ९ ॥

पाठ हि हितो मर्मोहितस्तस्मिन् देशे शरीरावयवे पुनरपि किं विशिष्टे शिरा स्नाय्वस्थिवर्जिते अत्रापि शरो
घ्र विंनिर्दिष्टव्यः ॥ स्नायु धमनीयः शिराद्यर्थः ॥ ननु च क एवं भूयो नो देशो यत्र शिरादयो न संति ॥ त्व
न्देशे शिरादयः ॥ एतेनैतदुक्तं भवति ॥ प्रथमत्वचि समुत्पन्नः ॥ कुष्ठ विकारो यः स साध्य अनुपर्येति अ
नुपश्चात् परितः सर्वतो भावेनैति व्याप्नोति धातून् तदसाध्य लक्षणमिति ॥ यथोपक्रमेण पञ्च यं प्राप्य
पयित्वा विस्तरः ॥ मुक्ताकपंजिकामुक्तस्तेनेह यं तत्स्वरूपम् इति ॥ ९ ॥ श्री ॥ श्री ३

अस्यायमर्थः ॥ पानीयं जलं पुनः पानीयं कोर्थः ॥ पातव्यं कस्मिन् काले शरदि पानीयं पानार्हं भवति ॥ नि
र्मलत्वान्निर्दोषत्वादगस्त्योपशांतिहेतुत्वाच्च वसंते पुनस्तदेव पानीयं रक्षणीयमिति भावः ॥ नदीभवं नादे
यं तच्च नादेयं जलं शरदि न अदेयं इति न ॥ अपि तु पातव्यमित्यर्थः ॥ पाठांतरात् ॥ नादेयं वारि ॥ नादेयं वसं
तग्रीष्मयो वृष्टेः ॥ विमवत्त्वत्र पुष्पादिदुष्ट निर्झरयोगतः ॥ अतएव नदीजलं प्रतिषिध्यते आदिशब्दात्फलमूलाद्या
द्यः ॥ न तु वसंते श्लेष्मणः प्रकोपो भवति ॥ तत्कथं नदीजलं प्रतिषिध्यते च पुनः ॥ नादेयं पानीयं वसंते न आदेयं ग्राह्य
मित्यर्थः ॥ ननु च ॥ नादेयं वातं रूक्षं दीपनं लघु लेखनमिति वचनात् ॥ तयोरुक्तं ॥ भावमिश्र मिश्रलतं ग्रंथे ॥ नादे
यमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनं अनभिष्यंदि विशदं कफपित्तविकारजित् ॥ श्लेष्मा लघुरेव न भवति स्वभावशीत

॥ पानीयं पानीयं शरदि वसंते च पानीयं ॥ नादेयं नादेयं शरदि वसंते च नादेयं ॥ १० श्री ॥
॥ पानीयं न तु पानीयं पानीयेन प्रदेशजे ॥ अजीर्णे क्वथितं चामे पक्के जीर्णे च नेतरत् ॥ ११

लत्वाद्रवत्वाच्च ॥ न हि तस्य स्वभावः केनचित्प्रतिषिध्यत इति न दोषः ॥ १० ॥ अस्यायमर्थः ॥ ॥ अन्यप्रदेश
जे पानीये पीते अजीर्णे सति अन्यप्रदेशजं पानीयं न पानीयं न पातव्यमित्यर्थः ॥ तथा आमे उदके अजीर्णे
अपरिणते सति क्वथितं च पानीयं न पानीयं न पेयं तथा पक्के आमे अजीर्णे अपरिणते सति इतरत् अपक्कं पानीयं
न पातव्यमिति ॥ शीते अयं विधिः ॥ तप्ते पानीये पुनरजीर्णे सति शिशिरं जलं त्वज्य इत्यर्थः ॥ ११

वज्र०

४ अस्यायमर्थः॥ धमनीव्यापारे विषयग्रहणे विषये तथा च शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः॥ अस्त्विर्महीतद्व्यत्र पंच महाभूतानि
त्यादिरुद्दिष्टो कोयद्यप्यध्यायमध्ये दिधते तथापि तेद्वव्याः॥ आदिमतानि कारणभूतानि पंच तत्त्वइति॥ पंचपंच
कारान्॥ पंच पंचेतितिविप्राणापंचेंद्रियाणः धिष्ठातानि कर्णचिवरादीनि नात्र विषयग्रहणं प्रवर्त्तिजनं तद्
ति॥ अचेतनानं तर्यापि॥ अथ पंचभूतानि कुर्वंति॥ पंचेंद्रियं पंच सुभावयंति॥ भावयंति शब्दादीन्ग्राहयंतीत्य
र्थः॥ अपरमार्थता व निश्चावयंति पंचेंद्रियः॥ पुरुषेणाधिगता शब्दादीनां स हि पुरुषश्चैतन्यात्मकस्तेनो नव
ति॥ स्फटिकमणिवत्॥ इत्यसंसमस्ते॥ पुरुषो स्योत्पत्तिप्रविभागोपलब्ध्यादिमतमुक्तादिनामाह॥ अथ विनाशं
कथं॥ पंचेंद्रियं पंच सुभावयंतीति॥ शब्दादिन्सुखदुःखात्मकं चोपलभ्य पंचत्वमायाति पंचतां गच्छति नाशकाल
इति॥ कथं पंचेंद्रियं पंच सुभावयंत्येतिशब्दादिन्सुखदुःखात्मकं चोपलभ्य पंचत्वमायातं पंच महाभू

॥ पंचाद्गृहीतान्यथ पंचमहत्त्वः॥ पंचेंद्रियं पंच सुभावयंति॥ पंचेंद्रियं पंच सुभावयित्वा पंचत्वमायाति विनाशकाले १२

तात्मकता त्पुरुषस्य पृथ्वी पृथ्वीं गच्छति॥ उदकमुदके ज्योतिर्ज्योतिषामिति॥ अन्ये पुनरन्यथा परंति॥ व्याचक्ष
ते च॥ पंचाभूततत्त्वं पंचमहत्त्वइति॥ धमनीव्यापारेण विषयग्रहणप्रस्तावे शब्दादिग्रहणसाधनानां॥ प्र
हत्वत्यापदेशार्थमिदमारभ्यते॥ विषयाणां ग्रहणं युगपद्ग्रहणं युक्तं॥ ततश्चैकस्मिं काले सर्वेषां ग्रहण
प्रसंगे दोषः तस्मादेव प्रतिपत्तिव्यापंचमित्रुता॥ शब्दग्रहणे वर्त्तते॥ ततः स्पर्शेन स्पर्शरूप इति विस्त ४
रः॥ शेषं पूर्ववत्॥ अतो मतद्वमेतेलरसर्वत्र प्रविनाशादिति तमायुर्वेद इति ॥१२॥ श्री॥

अस्यायमर्थः॥ क्षुल्लणैकोल्बणेरिति॥ द्वाबुल्बणव ल्पधिकौ यत्रासौ क्षुल्बणः॥ एकउल्बणे यत्रासावेकोल्बणः
ते॥ क्षुल्बणैकोल्बणः षट्स्युः सं निपातविकाराः प्रभवंति॥ वातपित्ताधिकः॥ पित्तकफाधिकः॥ वातश्लेष्माधिक
श्चेति॥ क्षुल्बणैस्त्रय॥ एकमेकोल्बणैः॥ वाताधिकपित्ताधिकश्लेष्माधिक इति॥ एतमेतेषट्भवंति॥ हीनम
ध्याते॥ धिकैः षडिति हीनमध्याधिकैर्यथोक्तैस्तावंत एव भवंति॥ वातहीनः पित्तहीनः श्लेष्माधिकइत्येकः॥
वातहीनहीनः कफमध्यः पित्ताधिकइति द्वितीयः॥ हीनपित्तं मध्यवातः कफाधिकइति तृतीयः॥ हीनपित्त
मध्यकफोधंवाताधिकइति चतुर्थः॥ कफहीनः पित्तमध्यः वाताधिकइति पंचमः॥ कफहीनो वातमध्यः पित्ता

क्षुल्बणैकोल्बणैः स्युः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्॥ समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश॥१३

धिकइति षष्ठः॥ केचिद्वातपित्तकफैर्हीनः मध्याधिकैरनुलोमविलोमक्रमेण संनिपातविकारकल्पनाव्या
ख्यानं कुर्वंति॥ तदप्यनेन समानं॥ हीनमध्याधिकैश्च षडितिच कारात षट् शब्देन पुनः षट् शब्दोपादानं कि
मर्थसमंदेहार्थं॥ समैश्चैक इति॥ वातपित्तकफैस्समैस्तुल्यैरेको भवति त्येवमेते त्रयोदश विकारा भवंतीति १३

वज्र ५

अस्यायमर्थः॥ संसर्ग इति॥ संसर्गो द्वंद्व इत्यर्थः॥ तस्मिन् संसर्गे नव भेदा भवंति॥ ते चैकवृध्या षट्॥ समैश्च त्रयः एते नव यस्मात्॥ समवातपित्ताभ्यामेकतः॥ वातश्लेष्मभ्यां द्वितीयः॥ कफवातपित्ताज्यस्तृतीयः॥ एते एव द्विक संयोगेभ्यः षड्विकारा भवंतीत्येकैकवृध्या षड्भेदैकैकशः स्युर्भवेयुः॥ तेच वातपित्तकफ इत्येवं मतद्वंद्वमानां वात एकजास्त्रयः॥ त्रयोदश संसन्निपात इति दोषप्रकोपे ज्वरेण पंचविंशति विकारभेदा भवंति इति व्याख्यातं॥ २४

अस्यायमर्थः॥ यथा वृद्ध्येति॥ यथा प्रकुपितैर्दोषैः स्वप्रमाणक्षीणैरुच्यंत इति॥ उक्ताः पंचविंशतिरिति विकारा इति यथा क्षीणेऽपि तावंत एव ते एव भवंति॥ इमास्तु पुनरत्र विशेषत एव भेदाः॥ प्रवृद्धप्रवृद्धवातादि निरुक्ता इदानीं पुनः स्वप्रमाणक्षीणैरुच्यंत इति॥ एते विकाराः पंचाशद्व्याख्याताः॥ वृद्धिर्वर्द्धनं॥ क्षयो ह्रासः॥ ताभ्यां क्षतो वृद्धि

॥संसर्गो नव षट् त्यो द्विरेकैक द्वादश मे त्रयः॥ प्रत्यत्रयस्य तैर्व द्वैर्व्याधयः पंचविंशतिः॥ २४॥

॥यथा वृद्ध्यैस्तथा क्षीणैर्दोषैः स्युः पंचविंशतिः॥ वृद्धिक्षये क्षतश्चाभ्यो विकल्पश्चोपदिश्यते॥ २५

क्षयो विकल्प इति प्लेद एकस्य वृद्धिरन्यस्य समतान्यस्य क्षयः॥ तयोर्दोषयोरेकस्य वृद्धिरित्येनेन स्थानेन नाम्यो द्वादश विधः प्रभेदो निर्दिश्यते॥ स्वस्थं पित्तं॥ प्रवृद्धो वातः कफस्तु क्षीणं पित्तमिद्वितीयः॥ स्वस्थो वायुः वृद्धं पित्तं॥ प्रक्षीणः कफः॥ इत्येवमादयः॥ एतैर्नैते वृद्धिषष्टि दोषभेदा व्याख्याता भवंति इति॥ २४ अ चारमस्यत्स्तु वृत्तौ मोरव्ययुक्तः द्वितीसुधिरव्याताः॥ कूटः घट मुञ्च्याय्ये उरुतमतदरसाधं वक्त्ताः॥ क्षीरमिव वारि मिश्रं विभज्य हंसैः प्रपियते तद्वत्॥ हत्वा दोषमशेषं गुणमिह गुणिनो ग्रहिष्यंति॥ भिषजामाधवेनेह किंचिज्ज्ञानाल्प दर्शनाय॥ किं चिदुक्तं मिहाज्ञाना तत्क्षमध्वं मनीषिणः॥ २५ श्री श्री॥ ५

अस्यायमर्थः॥ पूर्वं व्याख्येये॥ भुक्त इत्यस्य वह्नौ तेसति जीर्यतिसति परिपाकं गच्छति सति पाकं॥ गतेसति अन्न इति सर्वत्र संबध्यते॥ तेनायमर्थः॥ भुक्ते मे वात श्लेष्मपीतं ज्ञान भवति॥ जीर्यत्यस्या भवति॥ जीर्णे चाति भवति॥ जीर्यत्यति भवति॥ श्लेष्मक्षता पित्तश्चे वजीर्णेन भवति भजीर्यत्यस्या भवति॥ भुक्ते चाति भवति इति॥ २६॥ अस्यायमर्थः॥ कफपित्तानिला इति व्यवस्थिताः केषु पूर्वमध्यांतेषु॥ केषां देहाहोरात्रिवयसां॥

॥भुक्ते जीर्यति जीर्णे च जीर्णे भुक्ते च जीर्यति॥ जीर्णे जीर्यति भुक्ते च दोषैर्याति शूलरुक्॥ २६

॥कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यांतेषु व्यवस्थिताः॥ देहाहोरात्रिवयसां संधिष्वपि कफानिलौ॥ २७॥

यथासंख्यं ते न किमुक्तं भवति॥ देहादीनां पूर्वं व्यवस्थितः॥ श्लेष्मा मध्ये पित्तं॥ अंते वायुः॥ ननु यद्देहस्या पूर्वभागं पाकं पूर्वो भवति॥ नन्वं वंति दोषा शिरो मज त्वाद्देहस्य कफानिलौ एतेषां संधिषपीति कथनार्थमुक्तमिति॥ २५ हेतुर्व्याधि विपर्यस्तोत्पादि॥ २६॥ श्री श्री

वज्र॰
६

अस्यायमर्थः॥ अपि निश्चयेन नक्तं रात्रौ दधि भुंजीतेति॥ सर्वत्र संबध्यते॥ अघृतशर्करं दधि न भुंजीत
नाश्नीयात्॥ किंतु घृतशर्करायुक्तं दधि भुंजीतेत्यर्थः॥ अथवा अमुद्गसूपं दधि न भुंजीत। किंतु मुद्गसूपसं
युक्तं दधि भुंजीतेत्यर्थः॥ अथवा अक्षौद्रं दधि न भुंजीत किंतु क्षौद्रसंयुक्तं दधि भुंजीतेत्यर्थः॥ अथवा उष्णं॥
किंचित्तप्तवस्तु निर्विना दधि न भुंजीत॥ किंतु उष्णैः सह दधि भुंजीतेत्यर्थः॥ अथवा आमलकैर्विना दधि न भुंजी
त। किंत्वामलकैः सह भुंजीतेत्यर्थः॥ केचनान्यव्याख्यानं कुर्वंति। तथा च॥ घृतशर्करं दध्युष्णैर्वा रामलकैः।

॥ न नक्तं दधि भुंजीत न चाप्यघृतशर्करं॥ नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना॥ १८

विना न भुंजीत। किंतु शर्करासंयुक्तं दध्युष्णैरामलकैः सह भुंजीतेत्यर्थः॥ अथवा मुद्गसूपं दध्युष्णैरामल
कैर्विना न भुंजीत। किंतु मुद्गसूपसंयुक्तं दध्युष्णैरामलकैः सह भुंजीतेत्यर्थः॥ अथवा क्षौद्रं दध्युष्णैराम
लकैर्विना न भुंजीत। किंतु क्षौद्रं दधि संयुक्तं दुष्णैरामलकैः सह भुंजीतेत्यर्थः॥ अथ केचन विनाश
ब्दं सर्वत्र संबध्यते॥ तत्तस्मान्नरा घृतशर्करामुद्गसूपक्षौद्रामलकाभावः अस्मात्तर्हि असमंजसं भवती
ति॥ न वाच्यं॥ अनेन किमिति कारणमाह॥ पृथ्वी तेषां वस्तूनां मध्ये एकमपि वस्तु नास्ति तर्हि नक्तं द
धि न भुंजीतेत्यभिप्रायः॥ यदि च रहगात केवलं दध्येव भुंजीत तर्हि दोषप्रायं भवतीति॥ १८ श्री॥ ६

अस्यायमर्थः॥ बिल्वं चैकं फलं विना अन्यदखिलं समस्तं फलं किंचिद्वस्तु नाश्नीयान्न खादेत्॥ कथंभूत
मखिलं फलं॥ अकालजातं असमये भूतं॥ पुनः कीदृशं पाकातीतं शरदिति अथवा कालमतिक्रम्यान्यका
ले पच्यतीति पाकातीतं॥ यथा किंचिद्धर्मं आषाढमासे तिवाक्व भाद्रपदे पच्यते तितं च यथा आम्रम
इति लोके॥ बालकीटादिदूषितामिति वा॥ पुनः किंभूतं॥ अभिमिज्जं॥ वह्नियोगेन जातस्तकलमि

अकालजातं नाश्नीयात्पाका(को)तीतमभिमिज्जं॥ आमं दोषकरं प्रायः फलं बिल्वं विना खिलं॥ १९

त्यभिमिज्जं॥ अथवा कुत्सितभूम्युत्पन्नं तत्फलमिति। किमिति कारण भूमौ न पतितं लतापंक्ति
स्थमिति वा॥ कुत्सितभूमिपतितमिति वा॥ पुनः किंभूतं॥ आमं अपरिपक्वमिति। किमिति कारण
माह॥ प्रायो बाहुल्येन दोषकरं वातपित्तकफप्रायं न भवतीत्यभिप्रायः॥ अकालजातं पाकातीतम
भिमिज्जमाममेवं भूतं बिल्वं फलं चाश्नीयात्कुतो॥ दोषहरत्वात्परित्यंचेति॥ १९॥ ॥

॥ इति वज्रत्रयोदशी समाप्ता॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥